

Хакан Ас *

Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ докторанты, Түркістан, Қазақстан

ҚОҢЫРҚОЖА ҚОЖЫҚОВ – АЛАШТЫҚ ҚАЙРАТКЕР

Автор корреспондент: amirbaevag@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстанның оңтүстігіндегі ағартушылықтың көрнекті өкілі Қоңырқожа Қожықовтың қазақ тарихындағы алар орны мен қоғамдық-саяси қызметі жөнінде тың деректік материалдар талданып, айналымға ұсынылады. Кеңестік билік орнағанға дейінгі Қожықовтың ағартушылық және саяси қызметіне қатысты деректер талданады. Қожықовтың Алаш және Түркістан ұлт-азаттық қозғалыстарының көрнекті өкілі екендігі деректі негізде қарастырылады. Оның күрескер ретінде өлкедегі саяси қозғалысқа араласуының кезеңдері айқындалып, Түркістан Мұхтарияты Халық кеңесінің құрамына сайлануы, алаштық съездерге қатысып, Сырдария облысы қазақтарының съезін ұйымдастыруы, осы бағытта ұлттық мемлекеттік құру жолындағы әрекеттерінде араласқан тарихи тұлғалар туралы сөз болады. Сондай тұлғааралық қатынастарда Қожықов-Қожанов қатынастарының орны ерекше. Осы екі тұлғаның саяси ынтымақтастығына қатысты нақты дәйектер ұсынылады.

Кілттік сөздер: Қоңырқожа Қожықов, қоғам, саясат, тұлға, ынтымақтастық, ағартушылық, Алаш қозғалысы.

Алаш қозғалысының тарихы дегеніміз оған қатысқан жеке тұлғалардың да тарихы. Тарихи әдебиеттерде Алаш партиясына мүше немесе оған тілектестікте болған 500-ден астам жеке тұлғалардың есімдері белгілі. Бұл сан алдағы уақытта одан да ұлғаюы әбден мүмкін. Осы аталған әрбір тұлғаның тарихи өмірбаяны қалпына келтірілсе тарихмазмұны бұрынғыдан да толыға түсереді. Әзірге Алаш қайраткерлерінің басым бөлігінің тарихи өмірбаяны қалпына келтірілді. Алаштық қайраткер ретінде тарихшылардың назары ауа қоймаған тұлғалардың бірі – Қожықов Қоңырқожа.

Оның тұлға ретіндегі қоғамдық-саяси қызметінің ауқымын Түркістан және Алаш ұлт-азаттық қозғалыстарына белсене араласқан қайраткерлердің бірі деп айқындауға болады. Қожықовтың қоғамдық-саяси қызметі Түркістан өлкесімен тығыз байланыста қалыптасты. Түркістан және Алаш ұлт-азаттық қозғалыстарына белсене араласқан қайраткер Қожықов Қоңырқожа (1880-1938) 1905 ж. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясын бітірген. Ол 1916 ж. Ташкентте қызмет жасаған қазақ зиялыларының астыртын «Кеңес» үйірмесінің бюро мүшесі ретінде өлкедегі ұлт-азаттық қозғалысқа белсене араласады.

Қоңырқожа Қожықов 1917 ж. 2-5 тамызда Ташкент қаласында өткен Түркістан қазақ-қырғыздарының съезінде съезд төралқасына сайланып, Құрылтай жиналысына Сырдария облысынан депутатыққа кандидат болып ұсынылады. 1917 ж. 26 қарашада жарияланған Түркістан Мұхтарияты Халық Кеңесінің құрамына енген.

Оның есімі Алаш қозғалысы тарихының деректерінде жиі аталады. Өмірбаянында өзі алашордашылардың қатарында болғандығын жасырмайды. «1917 жылы мен екінші рет Ташкентте өткен қазақ съезіне қатыстым, Қоқан автономиясы талқандалғаннан кейін Тынышбаевпен бірге коммунистік отрядтардан қашып, тау ішінде жасырынған кезім де болды» дейді. Бұл жөнінде Сәкен Сейфулин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» романында баяндайды.

1917 ж. большевиктердің Ташкентте билікті күшпен тартып алуы Қоқан қаласында құрылған Түркістан автономиясы үкіметінің тынысын тарылта түсті. Осы кезде ұлт-азаттық қозғалыстың дәстүршілдік бағыттағы – консерваторлық емес - күштерінің өкілі Сералы Лапин большевиктермен ымыраласу жолдарын қарастыра бастайды. Осыған байланысты мәлімдеме жасаған С.Лапин 6 қаңтарда Түркістан қаласында өтуі тиіс Сырдария облысы қазақтарының съезіне қатысудан бас тартса, М.Шоқай Қоқан автономиясындағы

үкіметтік дағдарысқа байланысты съезге қатыса алмады. Түркістан өлкесі қазақтарының Алаш автономиясына қосылу мәселесін күн тәртібіне қойған бұл съезге Сырдария облысының делегаттары құраған 82 өкіл қатысты. Алашорда үкіметі атынан Б. Құлманов, М. Дулатов, Т. Құнанбаевтар қатысқан съездің қабылдаған шешімдері біртұтас қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы ұлттық элита қызметін айшықтай түсті.

Қазақ хандығының астанасы болған Түркістан қаласы жаңа жағдайда ұлттың рухани орталығы болып танылған тарихи миссиясын осы жолы да атқарды. Алаш зиялылары съезде ұлттық мемлекеттіліктің аса маңызды белгісі – территориялық тұтастыққа қол жеткізу идеясын алғаш рет көтерді. Съездің ұйымдастыру жұмысында Түркістан қаласының азаматтары С. Өтегенов, С. Қожанов, Қ. Қожықов, С. Алдабергеновтер белсене қызмет жасаған.

Бірінші Жалпықазақ съезінде көтерілген қазақ даласындағы ұлттық бірлік, ұлттық мемлекеттілік қалыптастыру түріндегі алаштық идеяны Түркістанда іске асырудың бірқатар ерекшеліктері болды. Атап айтқанда, оның ең бастысы өзегі – жарты ғасырға жуық қазақ жерінен оқшауланған өлкедегі Сырдария және Жетісу облыстарын қазақ еліне қосуға бағытталды. Ұлт мүддесін ұлықтаудан туған осындай тәуелсіздік идеясын Түркістан өлкесінде тынбай насихаттаған қайраткерлердің бел ортасында Қ. Қожықов та болған еді.

Қ.Қожықовтың ОГПУ-ға жазған өмірбаянынан оның 1918 ж. қаңтардағы Түркістан қаласындағы Сырдария облысы қазақтарының съезі туралы «Орынбордағы алашордалықтар ұйымдастырған еді. Мен олардың саясатын мақұл көргенмін, бір мәселені өз тарапымнан үзілді-кесілді қойдым. Ол - Қазақстанның орталығы ретінде Оңтүстіктегі қалаларының бірі болсын деген ұсынысым еді. Бірақ алашордашыл Дулатов менімен келіспей, ренжіп, Орынборға кетіп қалды» - деген мәліметтерді кездестіреміз. Осы жерде мәтіннің мазмұнына кішкене түзету жасай кеткен орынды болар. Қ. Қожықов 1933 ж. тұтқынға алынып, осы өмірбаянды жазған кезде М. Дулатов алашордашыларды қуғындаған алғашқы лекпен 1930 ж. сотталып кеткен. Содан да оған салқын қабақ танытқан болып, Қазақстанның орталығын таңдау жөніндегі алауыздықты алға салып, ұлттық бірлік идеясын көтерген Түркістан съезінің басты мәселесінен тергеушілердің назарын басқа жаққа аударуға әрекет жасаған деген болжам жасауға болады.

Түркістан қаласының зиялыларымен сыйласып, мектеп, медреселерінде дәріс берген Қ. Қожықовтың Сұлтанбек Қожановпен таныстығы 1912 ж. басталған. Сұлтанбек Қ.Қожықовтың жақын жолдасы С.Өтегеновтың қамқорлығында болып, оны өзіне ұстаз тұтқан және олар жақын араласқан. 1920 ж. олардың жолы Ташкентте түйіседі. Олардың арасында ұлттық мүдде төңірегінде терең түсіністік орнағанын аңғарамыз. С.Қожанов ұлттық элитаның жоғарғы эшелонындағы басқару элитасының өкілі болса, дәстүрлі элитаның өкілі Қ.Қожықов Түркістандағы жер-су реформасын ұйымдастыруға тікелей басшылық жасады. И.Сталинге жолданған Қ.Қожықовтың саяси мінездемесінде оның 1921 ж. Жер істері халкомына мүше, кейіннен орынбасары болып, Жетісу облысындағы жер реформасын басқарғандығы, қазір Жерге орналастыру басқармасында жұмыс істейтіндігі, Қожановпен бір пәтерде тұратындығы айтылады. «Қожықов бірнеше рет Түркатком мүшелігіне сайланды және «Қосшы» Орталық Комитеті басшыларының бірі. 1921 ж. Қожанов пен Асфендияровтың кепілдемесімен тіпті партия қатарына өтті, бірақ кейіннен оны есептен шығарды» [2, 35 с.] деген мінездеме көп жайдан хабар береді.

Өлкедегі «Қосшы» одағын ұйымдастырушылардың және басшыларының бірі ретінде аталатын Қ. Қожықовтың ағартушылық қызметінің өзі арнайы желі ретінде қарастыруға лайық. Ташкенттегі мұғалімдер семинариясының түлегі, Перовск, Андижан қалаларында, Қарнақ қыстағында жәдиттік мектеп ұйымдастырып, қазақ мектептеріне арналған тұңғыш «Әліппені» 1912 ж. Орынбор қаласында Фатих Каримидің баспасынан жарыққа жарыққа шығарды [3]. 1912 ж. осы баспадан А. Қасымов, С. Жәңгіровпен бірге «Русие патшалығында Романов нәсілінен хукіманлық қылған патшалардың тарихлары» атты еңбегі жарық көрді [4]. 1918 ж. қарашада Ташкент қаласында тұңғыш қырғыз

педагогикалық курсы ашылғанда Перовскіден Қ.Қожықов оқытушылыққа шақырылған. Сол сияқты осы алғашқы оқу орнындағы оқытушылар құрамында «Кеңес» үйірмесінің С.Өтегенов, С.Қожанов сияқты мүшелері де аталады. Ташкенттегі Қазақ ағарту институтын ұйымдастырушылардың бірі, әрі осы оқу орнында дәріс берген. Түркістан республикасы Халық ағарту халкомы алқасының 1920 ж. 21 тамыздағы хаттамасында Қырғыз ағарту институтының комитеті құрамында И.Тоқтыбаев төраға, Бабабек Есенов төраға орынбасары, мүшелері қатарында Х.Досмұхамедов, К.Көшербаевтармен бірге Қ.Қожықов та аталған. Өлкелік Халық ағарту комиссариаты құрған Мемлекеттік ғылыми комиссияның жанындағы «Талап» қоғамының мүшесі ретінде халық ағарту ісіне араласқан. С.Асфендияров пен П.А.Кунтенің редакциясымен 1936 ж. жарық көрген «Прошлое Казакстана в источниках и материалах» жинағын құрастырушылардың бірі.

Сұлтанбек Қожановтың қайраткерлік қызметіндегі елеулі еңбектерінің бірі – оның жаңа қалыптасқан елдің саяси орталығы – астанасын таңдауға байланысты деп білемін. Мемлекеттердің астана таңдауының үлкен саяси мәні бар екендігін Түркия Республикасының тарихынан жақсы білеміз. Османлы империясының алғашқы астанасы бурса қаласы болса, кейіннен ол Константинополь – Стамбұлға ауысты. Қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты Түркия Республикасы түрінде ұлттық мемлекетке айналған кезде елдің астанасы ретінде географиялық тұрғыда мемлекеттің ортасына орналасқан Анкара қаласына ауысты. Осындай жағдай Қазақ елінің тарихында да орын алды. Қожановтың тұсында елдің астанасы «орысы қалын» Орынбордан «киіз үйлі ауылда болса да» қазағы қалын Ақмешітке ауысты. Осы жерде тарихи атау ретінде қалыптасқан Ақмешіт қаласының атын «Қызылорда» деп өзгерту кеңестік қоғамға тән асығыстықпен немесе жоғарыдан келген пәрменмен бір сәтте іске аса қоймағандығын аңғарамыз. Ел астанасының аты мемлекеттің таптық сипаты мен қоғамдық өмірдегі өзгерістердің мазмұнын айқындайтын саяси мәнге ие болуы тиіс сындарлы сәтте алаштық үлгідегі саяси элита астана атауына ұлттық мазмұн беруге ұмтылды. «Қызылорда» атауы бір-біріне қарама-қарсы таптық және ұлттық құндылықтардың арасынан ең ұтымды деп таңдалған ымыралық шешім болды. Тарихи деректер жаңа астанаға «Қызылорда» атауын беру алаштық үлгідегі ұлттық саяси элитаның ұжымдық ой-пікірінің жемісі екендігіне куәлік жасайды.

1924 ж. қарашаға дейін Қырғыз кеңестік автономиялық облысы Халком кеңесінің төрағасы болып қызмет істеген С. Сейфуллин 1925 ж. сәуірдің соңында Қызылорда қаласында өткен Кеңестандің Қырғыз Өлкелік V съезінен соң И. Сталинге қазақ партия-кеңес қызметкерлерінің өзара қарым-қатынасы жайлы жазған құпия хатында өлкеде қалыптасқан таптық күрестің жайына талдау жасаған. Ол осы көлемді хатында большевиктік және алаштық лагерге бөлінген ұлттық интеллигенцияның Ақмешіт атауын Қызылорда етіп өзгерту мәселесіне де тоқталады. Ол большевиктер көсеміне V съездің Алашорда Батыс бөлімшесінің құран аяттарымен көмкерілген жасыл туы астында өткендігін, «қырғыздар үшін қызыл, жасыл, ақ түстің» ешқандай мәні жоқ, ең бастысы Орда сөзі сақталып қалса болды» деп алашордашылар Ақмешітті Қызылорда атандырғандығын үлкен таптық қырағылықпен баяндайды.

Қазақ мемлекетінің астанасын таңдау туралы С. Қожанов 1924 ж. 17 желтоқсанында «Ақ жол» газетінде жарияланған мақаласында «Қазақ астанасы болуға Орынбор қаласы шетте болғандықтан ғана жарамайды емес, қазақ қаласы болмағандықтан, қазақ ұлт мемлекетінің ұлтшылдығына орда болуына қисыны жоқтықтан жарамайды. Қазақ ұлт мемлекетшілдігіне әдемі қала, ыңғайлы үйлер керек емес, жаман да болса, өз ордасы болуы керек. Орынбордан көшпей, қазақ ұлтының ішкі тіршілігі оңдалып, қазақ ұлтының ішкі тіршілігі оңдалып, қазақ еңбекшілерінің көпшілігінің қолына керекті шаралар іс жүзінде істелуі қиын» [5] деген тұжырым жасайды.

Осы дәйексөздегі «орда» сөзіне әдейі назар аударып отырмыз. С. Қожанов орда сөзін дәстүрлі мемлекеттің түрі ұғымында емес, жаңа қоғам орнатқан ұлттың астанасы мағынасында қолданып отыр. Осы идея V съезге дейінгі аралықтағы жаңа астана таңдау,

оны қалай атау жөніндегі пікірталастың өзегіне айналды. Билік басындағы ұлттық элитаның дәстүрлі орда ұғымына таптық мазмұнды айшықтаған «қызыл» сөзін қосақтаудан құралған ұғымды ұсынуы партия билеушілерінің де, жұртшылықтың да көңілінен шыққан мәмілегерлік тарихи шешім болды.

Осы дәйекті деректік тұрғыда тарату үшін Дінше Әділовтың 1928 ж. ОГПУ тергеушісіне берген жауабына назар аударайық. Ол былай дейді: «Қожанов, мен, Есболов Табынбаевтың үйінде түскі ас іштік. Съезд аяқталуға таяған еді. Сол кезде үкімет көшіп келген Ақметшіт қалдасының атын өзгерту мәселесі көтерілген болатын. Қалай атау [жаңа астананы], жөнінде ойластық. Қызылорда атауын алғаш Қожықов ойлап тапты. Одан неге? деп сұрадық. Бұл қос қатпарлы атау, ол екі жақты да қанағаттандыруы тиіс дегенді айтты. «Қызыл» - демек большевиктерге ұнайды, ал «Орда» - ұлттық атау. Демек, ол жақ та, бұл жақ та кінә арта алмайды. Бұл ұсыныспен келістік... Қожанов съезд төралқасынан кезектен тыс сөз алып ұсыныс жасады: бірінші ұсыныс Қырғыз республикасын Қазақ республикасы деп атау, екіншісі Ақметшіт қаласын Қызылорда деп атау жөнінде. Съезд екі ұсынысты да бірауыздан қабылдады» [6].

Ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуындағы тарихи үдерісте мемлекеттіліктің өмір сүру түрі ретінде «орда» ұғымы негізге алынған. Осы тарихи мемлекеттер тізбегін кеңестік билікпен таласа өмірге келіп, ұлттық тәуелсіздік идеясын ту етіп көтерген Алаш Орда үкіметі аяқтайды. Ал кеңестік билік тұсында орда ұғымы Қазақ елі мемлекеттігінің түрі емес, оның саяси орталығы, астанасының аты Қызылорда деген мазмұнға ие болды.

Қызылорда қаласының аты мемлекеттілік түрінің дәстүрлі мазмұны мен жаңа қоғамның саяси құндылықтарын бойына сіңірген тарихи атау болып қалыптасты. Қызыл империяның бодандығында болған қазақ мемлекеттілігінің Қазақ Кеңестің Социалистік республикасы деген қазіргі заманғы атауын дәстүрлі ұғымға көшірсек қазақтың Алтын Ордасы, Ақ Ордасы, Алаш Ордасының жалғасы болып шығар еді. Демек, Қызылорда атауы қанша бой тартсақ та ел тарихының тұтас кезеңін айғақтайтын тарихи-мәдени ескерткіш болып қала бермек.

Қ.Қожықов пен С. Қожановтың тұлғалық қарым-қатынасы арқылы ХХ ғасырдың бас кезіндегі күрделі тарихи үдерістерге жасалған осы талдау жұмысымызда Алаш қайраткерлерінің ғибратты ғұмыры мен жасаған еңбектері егемен Қазақстанның тарихына сәуле түсірері хақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Бәкірұлы Ә. Мұстафа Шоқай әулетінің қуғынға ұшырауы //М. Шоқай. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. Т.3.- Алматы: «Қайнар».-2007.-384 б.
2. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. В 3Т./ -Алматы: ОФ «Дегдар», 2016. – 408 стр. РГАСПИ. Ф.17, оп. 85, д.77, л.248
- 3.История поэма царствования Дома Романовых на киргизском языке. Составили К.-Х.Ходжиков, А.-А.Касымов, С.Ш.Джангиров. Издание первое. Оренбург. Типо-литография т-ва Каримов, Хусаинов и К-о. 1912 г.
4. Букварь для киргизских школ в Туркестанском крае. Составил Заведующий Карнакским русско-туземным училищем Конгыр Ходжа Ходжиков. Издание первое. Оренбург. Типо-литография т-ва Каримов, Хусаинов и К-о. 1912 г.
- 5.«Ақ жол» газеті. 1924 жыл, 17 желтоқсан
- 6.Тарих және саясат. №1, 30-қыркүйек-14 қазан. 2003 ж.

Аннотация: В статье проводится анализ и предлагается для внедрения в научный оборот значительный фактический материал об общественно-политической деятельности и месте в казахской истории видного представителя просветительства Южного Казахстана Кожықова Кожықова. Проводится изучение фактов, касающихся просветительской и политической деятельности Кожықова до установления Советской власти, на основе реальных сведений анализируется личность Кожықова, как выдающегося представителя национально-

совободительного движения Алаш и других движений в Туркестане. Рассматриваются этапы его участия в политических движениях региона, выбор в состав народного совета Туркестанского Мухтарията, участие в съезде алашевцев, организация съезда казахов Сырдарьинской области, а также его взаимоотношения с историческими личностями того периода, принимавшими участие в создании национальной государственности. В этой связи особое место занимают личные отношения между Кожыковым и Кожановым. Представлены конкретные факты касательно политического сотрудничества этих двух исторических деятелей.

Abstract.. The article analyzes and proposes to include into the scientific circulation significant factual material about social and political activity and a place in the Kazakh history of a prominent representative of the enlightenment of southern Kazakhstan, Konyrkozha Kozhykov. A study of the facts relating to Kozhykov's educational and political activities prior to the establishment of Soviet power is being carried out; Kozhykov's personality as an outstanding representative of the national liberation movement Alash and other movements in Turkestan is analyzed on the basis of real information. The stages of his participation in the political movements of the region, the selection of the people's council of the Turkestan Mukhtariyat, participation in the Alash congress, the organization of the congress of Kazakhs of the Syrdarya region, as well as its relationship with historical figures of the period who participated in the creation of national statehood are considered. In this regard, a special place is occupied by personal attitudes between Kozhykov and Kozhanov. Concrete facts are presented regarding the political cooperation of these two historical figures